

НЕБЕТО В БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ XIX ВЕК

(Различните светове на атмосферата, въздушните явления и светилата в речниците, научната книжнина и ранното стихотворство)

Втора част, тезиси¹

*„Кат човека беда снайде,
кат го сплетат людски страсти,
оп у небо нека гледа –
там са наши сички сласти.“*

Кръстю Пишурка, „Утешение“

*..... а никакъв глас не може да излезе отвън атмосферата, нито
някъ извън нея да дойде до земята от негде някакъв глас“*

Найден Геров

Въведение

Това проучване е „разгърната речникова статия“. Целта му се свежда до въпроса: Какво означава думата „небе“ и какви са нейните функции за ранновъзрожденското стихотворство, късновъзрожденската физическа научна книжнина и следвъзрожденските речници?

По-конкретно: трябва да се обясни и покаже защо и в научната,

---

¹ Това са тезиси от едно продължително изследване, което бе представено като научен проект пред „Отворено общество“ през 1998 г. и официално бе завършено през 2000 г. Тъй като изследването е разгърнато на 93 страници, тук са представени само основните твърдения.

Пълната библиография и съдържанието са достъпни на адрес: <http://vidinsky.hit.bg/pro/nebe3.html> .

и в художествената литература небето е единствената реалия, наречена „пресложна!“ („място пресложно“, „оръдие пресложно“).

Предметът на изследването е началото на небоописанията във всяка част от разглежданата книжнина. Тук е представена само втората част от изследването – върху научната книжнина.

Тезиси

Научните книги през Възраждането са главно преводи или компилации, а нито една от преводните книги не е лесно достъпна на оригиналния език. Единственият оригинален автор – д-р Петър Берон – и досега не е преведен представително на български, затова не е включен в нашето изследване. Естествен е въпросът: какво се търси тогава?

Първо: зараждането на научния изказ. Второ: материал за сравнителния подход със стихотворството.

Три са основните проблеми при описанието на въздуха (небето) в научната книжнина.

(1) Проблем са отношенията между понятията: въздух, атмосфера, небе, кобе, газ, твърд, небосклон, връшник, удободвижим, еластичен, пъргав, жилавина, упругост...

(2) Проблем е „тънкостта“ на въздуха и липсата на тежина, които го сторват непознаваем за чувствата ни (срв. Гюзелев 1874).

(3) Проблем са и отношенията между отделните науки, които изследват небето: космография, физическа география и физика. Нека тръгнем тъкмо от тук.

Физиката срещу физическата география – За лакомията на науките

През 1842 година излиза първата книга („пръвакът, така да речем, на тая градина“ – Геров 1842: 3), включена в нашето изследване – „Математическа география“ (превод от руски – Иван Богоров).

Още от нея започва смесването на науките. Бардовски на стр. 7 твърди: „Космография описва вселенная“ (по въпроса за Вселената вж. и Шуберт 1872: 1), а преводачът Богоров в свой авторски текст заявява, че географията се състои от: „Козмография (sic!) (или математическа География), физическа География и политическа.“ (Богоров 1851: 1). Нямаме място в тези тезиси да опишем кашата, която настава с включването на други автори и допълнителни науки. Тук само ще резюмираме резултатите: Принципно землеописанието е сериозно обвързано с морала и тази традиция да се свърже всичко земно с всичко човешко откриваме не само в стихотворството, но и във физиката. Основните отличителни белези на географската (и на близката ѝ космографска) наука са: 1) представите и обясненията най-често са изградени върху аналогии и по-често са визуални; 2) налична е геоцентрична и антропоцентрична ориентация при описанията; 3) в няколко текста се коментира съставът на въздуха; 4) присъстват понятийни разделения в рамките на небето; 5) „праздното пространство“ се намира единствено след атмосферата; 6) заявява се връзката между атмосфера и култура (нравственост);

При Физиката отличителните белези са: 1) дават се физически характеристики на въздуха и по-често се използва „понятизиращ изказ“; 2) липсват визуални представи и илюстрации; 3) изследват се тела, а не небеса; 4) коментира се не съставът, и не толкова въздушното тяло, а свойствата на въздуха; 5) „праздното пространство“ присъства в самите въздушни шупли около нас.

Разделението на изказите и неуспелите понятия – За гастронимическите образи

В същата книга Богоров въвежда неуспялото понятие „кобе“: „Светила са тия тела, които светят, и се показват нам, като да висят на небесният свод, кобе“ (Бардовски 1842: 7; 1843). „Кубето“ продължава синонимния ред на „небесния свод“ и „небесната твърд“, и то в посока на буквализирането им, а не на метафоричната употреба. Такъв тип разкази са ненужни за Просвещението и те не срещат положителен отзив у другите книжовници. Буквализирането на „об-

разите“ има нежелана художественост за самите възрожденци и, заедно с разказвателността, постепенно отпадат от научния изказ. Така започва и разделението на изказите.

В тази връзка можем да разделим текстовете на два типа – „уподобяващи“ (работещи с очевидното) и „понятизиращи“ (работещи с опитното). Към първите причисляваме книги, които изграждат (научни) разкази за небето. Втората група разчитат на терминологизацията и използват изясняването като обяснение.

Към първата група принадлежат например трудовете, чиято основна цел е създаване на уютно, дори вкусово състояние към небето и светилата.

Нека вземем „Общо землеописание вкратце за сичката земля“ на Фотинов: „Землята е каквото гледаш кругла (като портокал), движи се, държи се на въздух между небесата, каквото жълтото на яйцето между белката. А около нея са небесата.“ (Фотинов 1843: 9).

Тази книга остава в нашата изследователска история със своето гастронимическо сравнение, със структурата си на самоучител, с типичния геоцентризъм и уподобяващия изказ.

Ще добавим още малко за „портокала“ в контекста на изковаването на собствени български понятия. В текст от 1858 г. Тодор Хрулев повтаря това, явно устойчиво, гръцко сравнение – видът на земята е „валчест като портокал“ (Хрулев 1858: 3). Любопитно е, че в третото (основно преработено) издание на същата книжка четем: „... какъв вид има нашата земля?“, „... округлий или валчестий като ябълка“ (Хрулев 1863б: 6).

Особените речи преди науката – За първата книга по физика

Към втората група („понятизиращи текстове“) спада и първата книга по физика – „Извод от Физика...“ (Геров 1849). В предисловието Геров мисли за създаване първо на научния език, „особените речи“, и после тръгва към науката – а това в никакъв случай не може да се определи като Възраждане и по-скоро ще го наричаме Просвещение.

По това време дори всеобщата употреба на научното понятие е

основание за истинността му – именно към такива понятия се стреми и Геров. Чак след Освобождението настъпва диктатът на компетентните.

Книгата на Геров не само въвежда нови понятия (особени речи), но тя задава и различна традиция – тази на „понятизиращия изказ“, който опитва да се справи с нерешимите проблеми на науката, с невежия читател и с необяснимостта на празното пространство, което убягва постоянно на словото. Тъкмо в тези случаи небето бива представено като „част от“, а не като „място“.

Въздухът е проточно, влажно тяло – За възраждането на въздуха

През 1851 г. в Букурещ излиза авторски текст на Иван Богоров, където е впечатляващият откъс: „Въздухът е проточно тяло, влажно, прозирно, пръгаво, връвовато и тяжко“ (Богоров 1851: 53). Това може да се нарече „историческо изказване“. В един куп са събрани всички характеристики и са въведени две нови понятия – „влажно“ и „връвовато“.

Тук няма място да представим направения анализ, ще споменем само, че най-неясните въздушни характеристики са тъкмо тези, които определят същността на въздуха, които опитват да го визуализират, които опитват да обяснят неговата отлика от твърдите тела. Той остава някак непонятен, неразбран и през цялото Възраждане въздухът все не успява да се (въз)роди. Първо получава твърдите характеристики („свод“, „кобе“, „твърд“, „тяло“), после – тези на течните тела („течно“, „влажно“) – свои той няма, собствен облик не успява да съгради и цялата негова история е един преход от вещите към „тънността“. Опитите да се еманципира довеждат до нова терминология, която се лута между уподобяване с твърдото и течното и, в крайна сметка, ако въздухът намира себе си, то е в своите свойства (пъргав, удободвижим...), а не в своите определения. Поне в рамките на Възраждането.

Небето що е? – За деантропологизацията на светилата

През 1861 година в землеописателната интрига се включва и Поаким Груев – той отпечатва във Виена съставената от него книга „Уроци от землеописание“. Всъщност тя е компилация от три чуждестранни труда. В книгата на Йоаким Груев може да се видят първите сведения, че деантропологизацията на небето започва от деантропологизацията на самите светила. Местата, които първи изоставят „уподобяващия“ подход, са тези, които са обвързани с телата – тези, които са в своите граници.

Небето вече не е това „на което гледаме“, а в „което ся намират“ светилата. Очевидността (визуалното) бива заменена от обективността („около нас“), без да се изхвърля субектният подход. Накратко – от субективен подход се преминава в субектен. Този преходен етап е фиксиран и при Шишков (Шишков 1857: 15). Вместо виждането на светилата, усещаме присъствието им около нас – това е количествено десубективизиране, а не качествено. Защото при Груев (Груев 1861) и Шишков (Шишков 1857) от субектното е отнета една от най-важните му характеристики – зрението. Но самият субект остава.

„Тука ако и да ся не види нищо, все пак трябва да има нящо“ – За шуплите на Възждането

Точно поради неяснотите и убогостта на небето и атмосферата, празното пространство е често използвано, употребяемо – постоянни са опитите да бъде овладяно. Вятърът се оказва най-важното доказателство за присъствието на атмосфера и в науката, и в стихотворството (срв. с разобличаването на нейното наличие при Бозвели), но празното пространство си остава тайнство.

Просвещенско-възрожденските страсти не търпят тази необичайна неустановеност. Двете тенденции тук са обединени, защото и предизвикателството е голямо – овладяването на изказите и шупли-

те (Шуберт 1872: 8). Неумението за справяне с езика не е било осъзнато и „шупли на Възраждането“ са били: а) всички тези пропадания при терминологизацията, които припомнят някакво неочаквано метафорично значение, или б) всички пропадания при метафоричността, които поднасят забравеното буквално значение. Нашият изследователски път постоянно се натъква и ще се натъква на тези шупли, които изкривяват понякога действителността, но са неразделна част от словото... Жалко само, че изкривяванията и „шуплите“ изграждат засега невъзможна за написване собствена история.

„Зелката в чувала“ и защо няма нито връшник, нито небе – За разочарованието от науката

В цялата тази „история за небето“ понятията всъщност се увеличават, вместо да се уточняват и естественият паралелен процес на изхвърляне на ненужните термини изостава (при Гано (Гано 1869) все повече синонимни термини се предлагат в скоби).

Тук ще представим обаче и другата тенденция. След стандартния, „уподобяващия изказ“ в една от книжиците за народа внезапно се явява изречението: „А тоя небесний връшник наздраво не е нито връшник, нито небе, а е просто въздух“ (Груев 1870: 5). Друг такъв откъс не можем да намерим през периода 40–70 г. на XIX век, но има още едно косвено свидетелство за бъдещото орязване на понятията – Иванов 1872.

Книжката представя почти художествени разкази по научни въпроси. Психологическият катарзис на един от героите настъпва при невероятното му откритие за битието – че то е такова, каквото е видно в науката, а не през неговите очи и представи. В началото той е мислил за „плоската земя“ и „твърдото небе“, а после: „... аз века знаех, че то не е ни шапка, ни връшник, ни захлупак, а някак си прилича на мехур, в когото вътре са търкаля земята, като грехово зърно, или на човал, в когото земята е вътре, като зелка, и намира са тя на средата“ (Иванов 1872: 24). Вместо връшник небето се оказва мехур. Но после героят посещава попа на селото и научава трето определение: земята е „само едно небесно тяло“ (Иванов 1872: 26).

И тук сякаш се появява някакво разочарование: небето не е твърдо, дори земята не се оказва зелка в чувал или мехур, а само тяло. Това „само“ е съсредоточието за новата ситуация – науката редуцира, ограничава, тя представя понятия, зад които няма красива фабула, май няма дори и интрига. Редукционализмът е научното Възраждане, но и смъртта на останалите изкази.

Небето е сложно оръдие – За безсилието на езика

През 1873 година Димитър Витанов превежда „Физическа география“ от М. Ф. Мори и на български излиза една необичайна книга, която обвързва Политическата и Физическата география в системата.

Важно в нея е, че „Атмосферата [...] съставлява голям океан“ (Мори 1873: 16), тази линия продължава през 70-те – спомената още от Богоров (Богоров 1851) тема за влагата (последвана от Гано (Гано 1869) и Груев (Груев 1870): „... и така около цялата земя има въздух като някое море“).

Но най-важният акцент за нас остава твърдението: „Атмосферата съставлява не само твърде важната част от механизма, когото изучаваме и обясняваме, но сама по себе си е твърде сложно и силно оръдие“ (Мори 1873: 16). Именно тук ние приближаваме финала на научната част, след като натрупахме всички тези сведения. Сложността бива заявена и това не е точно безсилие, но е поредният отказ от възможностите на езика да описва.

Краят на Възраждането и залъгалките – За смъртта на читателя и утопията за езика

В последната част от изследването на научния изказ става дума за последната книга от възрожденския период: Иван Гюзелев – „Ръководство към Физиката“, 1874 г. Тя е авторска, т. е. както всички останали авторски трудове, е компилирана; и за нейното съста-

вяне са ползвани трудовете на: Е. Ленц, А. Гано; Жамен, Виолнер; Писаревский – „Общепонятная Физика“.

Едно от най-съществените сведения, които ни дава Гюзелев, е, че „Много технически термини съм зел от Опитната Физика на А. Гано, преведена на Български от Г-на Й. Груева“ (Гюзелев 1874: Предговор, VI). Тази, макар и късна, но първа заявена приемственост е изключително важна. С нея се демонстрира относително съгласие по въпросите на терминологията.

След дълга коментарно-оправдателна част в предговора на Гюзелев, в която се критикуват и другите, а и авторът критикува себе си, се извежда изключителното твърдение, че „ний още нямами публика“ (Гюзелев 1874: Предговор, III).

Какво казва Гюзелев? След 30 години преводна и авторска дейност в българската научна книжнина той отсича, че няма годно ръководство. После оповестява, че няма и читатели. Тази ужасяваща липса на автори и читатели е кулминацията на Възраждането – единният новобългарски, книжовен и народен език е нито произведен, нито възприеман. Той остава само някакво пожелание, невъзможен образ. Единственото, което някой книжник може да осъществи, не е „възраждане“, а освобождаването на езика от „оковите на застоя“. Интересно е, че тъкмо и само това се осъществява и в езиков, и в политически план.

Ще завършим изследването на научната книжнина за небето отново с откъс на Гюзелев. Той се отнася за целия процес, който обходихме досега, но същевременно поглежда и в бъдещето на науката. Ако читателят не е твърде уморен, нека прочете това последно изречение, заради което досега се измъчи: „чи периодът на подобни залъгалки ся измина вече, и настъпи време сериозно да ся заловим за науката“ (Гюзелев 1874: Предговор, IV).

Това е 1874 година – залъгалките и Възраждането привършват.